

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

*О.П. Реснт
(м. Київ)*

СОБОРНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ СПЕЦИФІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

“Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність держав”.
П. Брасс.

Якщо регіони – старі як світ, то регіоналістика – порівняно молодий науковий напрям. Можливо, саме тому ще не усталений його категоріальний апарат¹. І.Ф. Курас серед кількох “вимірів” регіоналізму провідним вважав “природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот”, який реалізується у таких категоріях:

- соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно;
- економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках даної території;
- сумісність суспільних цінностей, пов’язаних з культурою, релігією, історичними традиціями;
- політична солідарність.

Наголошуючи на тому, що регіоналізм орієнтований на “використання тих можливостей, які походять з природного територіального розподілу компетенції влади і виробничих ресурсів серед різних груп населення”, вчений вказував, що він “внутрішньо властивий усім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д.”

Український регіоналізм І.Ф. Курас вважав явищем, давнішим за нашу державність, успадкованим від часу проголошення незалежності, що стало однією з актуальних проблем внутрішньої політики. Досягнення соборності, органічної єдності, інтегрованості країни він розглядав як одну з ключових умов зміцнення незалежності.

“У період становлення української держави і суспільства, при відсутності традицій демократії, загально визнаних базових цінностей, суспільних орієнтацій і геополітичного вибору, регіоналізм стає чинником, що визначає рівень стабільності й одночасно цивілізованості. Поза ним в Україні не можуть бути вирішені питання міжнаціональних відносин, гуманітарного розвитку, економічної модернізації, створення ефективної системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам”.

У статті “Державотворчі інтереси в сучасній Україні” (1994 р.) І.Ф. Курас вказував на відмінності між регіоналізмом співробітництва, який утверджував себе в економічно розвинених державах світу, та українським регіоналізмом і застерігав, що

“запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації) було б, м’яко кажучи, некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної”².

Аналізуючи події наступних 5 років, він дійшов висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах тогочасної глибокої економічної кризи і зростання соціальної напруги, на його думку, етнопатристичні й конфесійні відмінності регіонів України не виявили себе в якості головних джерел політичного сепаратизму³.

Однак час довів, що регіоналізм – явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. До часу латентні процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить дійові фактори, які часом набувають форм “галицького”, “кримського”, “східноукраїнського” сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла “національної свідомості”, другі – “геостратегічного становища”, треті – “економічної самодостатності”, хоча мало хто з тих, що гіперболізують специфіку і значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі його суверенізації, а також можливі наслідки.

Впадає в око ще одна річ: навіть доволі гострі проблеми розвитку регіонів зазвичай вирішуються, так би мовити, еволюційним шляхом. І лише чергова активізація політичного життя породжує нестримну хвилю спекуляцій довкола регіонів, перетворює дану проблематику на інструмент політичної гри. Це заняття не було б таким небезпечним, якби не закріплювало у суспільній свідомості думку про саму можливість розпаду держави, звикання до шантажу і силового тиску як методу політичної боротьби. Враховуючи схильність дестабілізованого перманентними кризами і скандалами, недовірою до владних інститутів суспільства впадати в протестно-революційний раж, можна передбачити, що цей вид політичної “зброї” буде ще довго використовуватися безвідповідальними політиками. Не хотілося б збиватися на менторство, однак не можна не зауважити з цього приводу: політична цілісність держави вкрай необхідна і важлива. Отже, на використання регіональних важелів має бути накладено якщо не табу, то хоча б мораторій.

Існує багато рецептів задоволення інтересів регіональних еліт, гармонізації владних горизонталей та вертикалей, і адміністративна реформа здатна відіграти в цьому не останню роль. Так уже склалося, що настрої різних категорій населення в значній мірі залежать від рівня матеріального забезпечення, а отже, економічних заходів уряду. Тож допоки суспільство реально відчує результати позитивних змін, деструктивні чинники встигнуть суттєво дискредитувати ідею соборності Української держави.

Зі сказаного проступає очевидний висновок: віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків – означає створювати потенційну загрозу єдності країни. Громадські організації, наукова і творча інтелігенція мають відіграти стабілізуючу роль, створивши противагу непродуманим, продиктованим ситуаційними (або комерційними) міркуваннями діям тих, хто зайнятий у сфері політики.

Для цього слід підвести солідну наукову базу (теоретичну і практичну) під будь-які політичні, соціально-економічні та інші проекти в регіонах, глибоко вивчивши особливості функціонування кожного з них.

Згідно з теорією В. Вернадського, регіон, як просторова цілісність, водночас є територіальною компонентою біосфери, яка, у свою чергу, трансформується в ноосферу. Автор цього вчення визначав ноосферу як глобальну соціоекосистему (СЕС).

М. Долішній і Л. Гринів розглядають регіони в якості динамічних підсистем. Оскільки вони є відкритими для зовнішніх впливів, то пріоритетну роль у їхньому розвитку відіграють нерівноважні й нестійкі процеси, що зазнають постійних флуктуацій.

При цьому комбінації різних внутрішніх і зовнішніх чинників можуть змінюватися, як тільки зазнає змін один із них ⁴.

На рівні регіону відбуваються складні економічні, соціокультурні, інформаційні, політичні процеси. Це надзвичайно чутлива система, тому навіть природно-кліматичні катаклізми можуть істотно деформувати існуючий баланс усіх складових елементів СЕС з важко прогнозованими наслідками. Врахування й моделювання потенційно можливих алгоритмів розвитку подій має відбуватися в процесі формування сучасної регіональної політики.

Як у природному, так і в соціальному середовищі стабільність систем залежить від збалансованих прямих і зворотних зв'язків. У розрізі даного питання йдеться про гармонізацію стосунків по лінії центр – регіони. Однак оптимальне співвідношення таких взаємовідносин можливе лише в ідеалі. Втім, це не означає, що до нього не потрібно прагнути.

У реальному житті природні, економічні, соціо-демографічні, політичні цикли не збігаються. Всі підсистеми СЕС пульсують аритмічно відносно одна одної, породжуючи суперечності й конфліктні ситуації. Кліматичні зміни глобального походження і характеру підказують необхідність перспективного економічного прогнозування і моделювання, однак врешті-решт політики й уряди керуються не цими мотивами, а міркуваннями політичної кон'юнктури і доцільності. При цьому зовсім ігнорується та обставина, що природні умови та ринкові коливання зовсім не однаково впливають на розвиток того чи іншого регіону, й універсальних рецептів тут бути не може.

Якщо у межах ноосфери метою є досягнення резонансності життя соціуму і природи через зниження сукупної ентропії СЕС, то на рівні однієї держави – узгодження інтересів центру і регіонів з одного боку й оптимізація стосунків між окремими регіонами – з іншого.

Іманентною рисою регіону є не його замкнутість, прагнення до самодостатності (все це придумують публіцисти і політики), а навпаки, стала тенденція до розширення зв'язків з іншими регіонами, та навіть, в окремих випадках, економічна, культурна, конфесійна і політична експансія. Отже, йдеться не про ізоляціонізм, а про природний потяг до самоствердження шляхом спеціалізації і домінування в одній чи кількох сферах. Будь-яка спроба штучно пригальмувати дану тенденцію прирікає регіон на неминучу деградацію. І навпаки, чим більша кількість зовнішніх контактів – тим більшу життєспроможність і конкурентноздатність виявляє регіон.

З'ясування характеру взаємодії різних чинників, які детермінували складання регіонів України, реконструкція основних етапів їх розвитку саме в поліфонічному історичному інтер'єрі дають можливість зрозуміти складну діалектику цього феномену. Спроби обмеження вивчення монодисциплінарними (економічними, соціальними, культурологічними, релігієзнавчими, етнологічними та іншими) підходами неодмінно дадуть однобоке уявлення про вказані процеси, оскільки спричинять гіперболізацію якогось одного чи декількох факторів.

Отже, найбільш перспективною методологічною парадигмою слід визнати комплексну історичну ретроспективу.

У XIX ст. рельєфно визначилися обриси таких регіонів України: Лівобережжя (колишня Гетьманщина), Правобережжя, Слобожанщина, Південна Україна (Новоросія) в межах Російської імперії та Буковина, Закарпаття і землі, що увійшли до "Королівства Галичини і Лодомерії" в складі Австро-Угорщини. З часом півдавстрійські терени, заселені етнічними українцями, дістали збірну назву – "Західна Україна", яке у XVIII ст. охоплювало й Правобережжя. Слід зауважити, що конфігурація регіонів, як правило, лише зрідка враховувалася державною адміністрацією при формуванні територіально-адміністративних одиниць – губерній, областей, округів, районів, воєводств, повітів тощо.

У XIX ст. підросійська Україна поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське (існувало від 1802 до 1856 р.), Новоросійське і Бессарабське (1822–1874 рр.), Київське, Подільське і Волинське (1832–1914 рр.).

З метою нівелювання соціально-господарських, культурних та етноконфесійних відмінностей периферій, Микола I припинив кодифікацію місцевого законодавства, яке розпочалося у період його правління. У 1840 р. знято з обговорення Державною радою звід законів західних губерній⁵. Подібна доля спіткала закони, які відбивали особливості Бессарабії⁶.

Те, що для означення територіальних меж цих утворень використовувалися назви окремих історично сформованих регіонів, зовсім не означало, що в Санкт-Петербурзі серйозно рахувалися з даною обставиною. Адже йшлося не про збереження традиційних анклавів, а про їх максимальну уніфікацію.

Розглядаючи русифікацію лише в мовно-культурній площині, ми, самі того не помічаючи, залишаємо поза увагою не менш важливі її аспекти: соціальний та економічний. Господарські зв'язки можна розглядати як явище об'єктивного порядку, хоча в межах окремих регіонів відбувалося латентне протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників – польських, українських, єврейських, російських. З цим пов'язані протекціоністські елементи економічної політики урядів щодо представників нації, а також прагнення окремих національних груп відстояти свої інтереси.

У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші. Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях. Регіональні мотиви в цих умовах проступали здебільшого у формі господарської спеціалізації.

В Австрійській імперії, а потім II Речі Посполитій події розгорталися за іншим алгоритмом. Тут польсько-українське протистояння охопило практично всі сфери життя. Консолідація на етноконфесійній основі стала визначальною для обстоювання інтересів української спільноти, а регіональна специфіка (особливо її мовно-культурні елементи) – наріжним каменем, на котрому формувалась платформа українського національно-визвольного руху у XX ст., а також віссю, довкола якої оберталося все суспільне життя.

Порівнюючи особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону з південним та східноукраїнськими, слід зауважити, що останні володіли у XIX ст. гігантським потенціалом. Бурхливий розвиток промисловості вимагав великої кількості трудових ресурсів, що викликало міграційні потоки з російських теренів. Значний ринок робочої сили пом'якшив негативні соціальні тенденції в аграрній сфері.

Економічна ситуація на західноукраїнських землях була значно гіршою. Обезземелення значної кількості дрібних господарів у краї, який не мав розвинутого промислового виробництва, загострило проблему зайнятості й аграрного переселення, що, у свою чергу, спричинило масову трудову міграцію за океан. Водночас несприятливі соціально-економічні умови стимулювали зростання рівня національної свідомості, підкріплювали сподівання на утворення суверенної української держави, в якій титульна нація дістала б можливості для свого всебічного розвитку. Як ментальний феномен, цей погляд на перспективи українського народу базувався на ідеї соборництва: західні українці бачили себе у складі єдиної, сильної держави, спроможної конкурувати з іншими країнами.

Революційні події початку XX ст. зламали штучні кордони, які розділяли загальноукраїнський етнічний організм. Непереборне прагнення нації до абсорбування

всіх етнічних островів у єдиний національний материк з особливою силою виявилось в Акті злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР, який продемонстрував силу політичних рішень, коли вони спираються на історичну традицію, волю і сподівання мас.

Поразка Української революції спричинила розірвання єдиного українського простору. Протягом двох міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі перебували у складі II Речі Посполитої. Цей період часто розглядається з україноцентричних позицій у негативному ключі. Однак насправді ситуацію, що склалася, слід трактувати як дихотомічну. З одного боку, слід констатувати соціально-економічний, етно-конфесійний гніт з боку польської влади, дискримінацію української меншини, а з іншого – необхідно визнати, що українці отримали неоціненний досвід парламентської політичної культури, європейських цінностей і стандартів (хоча й з поправкою на особливості польської політичної і соціально-економічної системи). Більше того, вказані обставини сприяли постійній мобілізації української спільноти, що вимагало відповідного рівня самоорганізації й національної солідарності.

Принципово іншу модель розвитку населенню підрадянської України нав'язали більшовики. Квазідержавне за внутрішньою сутністю територіально-адміністративне утворення, навіть діставши статус республіки, усіма можливими засобами підганялося під шаблони, продуковані у Кремлі.

Монопартійна тоталітарна система із псевдodemократичною атрибутикою виходила будь-які прояви громадської ініціативи, ігнорувала регіональні особливості. Швидкоплинний експеримент з Донецько-Криворізькою республікою слід сприймати як продиктований виключно політичними міркуваннями крок. А соціальна уніфікація господарських форм життєдіяльності, заснованих на державній власності, перетворювала людей з ініціативних і зацікавлених суб'єктів економічних процесів у безправну робочу силу, слухняних виконавців волі центру. Всепроникний страх покарання за будь-який необережний крок паралізував не лише волю до спротиву чи опозицію режимові, а навіть здоровий глузд і природну здатність до суспільної творчості, особливо в лавах номенклатури всіх рівнів.

Отже, український народ упродовж 1939–1940, а потім кількох повоєнних років пережив своєрідний цивілізаційний шок. Для з'ясування глибинних механізмів цього явища можна застосувати теорію рубіжної комунікативності В. Дергачова. В її основі лежить теза про те, що різноманітні геополітичні, економічні, соціокультурні, екологічні та інші процеси, накладаючись один на одного, утворюють стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори – геострати, на просторово-часових рубежах яких виникають надлишкові граничні поля – геомари, які мають комунікативну природу. Саме у багатовимірному комунікативному просторі виникає висока креативна або руйнівна енергетика й відбувається “конкуренція пріоритетів”.

Територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів-геострат. Тут межують краї трьох соціокультурних “плит”, які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна й Південна Україна – у російському відповідно 300 і 200 років, причому “південна плита” понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі. В. Дергачов на цій підставі пропонує в основу політико-адміністративного устрою й районування класти культурно-історичні та геополітичні рубежі. У зв'язку з незавершеністю й рубіжним характером формування української нації, він обстоює поетапну федералізацію країни, до якої можна прийти через перехідний період унітарної держави з елементами земельної автономії⁷.

Співзвучні ідеї знаходимо в теорії А. Тойнбі „Виклик – Відповідь”, у центрі якої – соціальні й психологічні наслідки просторово-часових контактів культур. За цією

концепцією, на рубежах цивілізацій, де відбувалися найжорстокіші конфлікти, спостерігалися найбільш інтенсивні економічні контакти. У наш час проблеми порубіжної комунікативності цивілізацій набувають особливої гостроти, оскільки йдеться про вибір ціннісних орієнтирів і шляхів соціально-економічного поступу.

Беручи на озброєння наведені методологічні підходи, слід мати на увазі один суттєвий момент. Прихильники теорії В. Дергачова вважають, що розвиток України здійснювався на рівновеликих збалансованих осях: захід – схід, а також суходіл – море. Насправді ж вказані осі практично ніколи не були рівнодійними й збалансованими. Навпаки, перебуваючи в перманентній суперечності і протидорстві, вони синтезували орієнтальні й окцидентальні впливи і витворювали той звивистий вирій подій, який ми називаємо історією. Подібним чином на різних часових відрізках різним за величиною та реальним результатом був вплив військових, політичних, соціокультурних, етнічних, конфесійних чинників, які виявляли себе асинхронно. Ця невідповідність вимагає від науковців дуже уважного, якщо хочете – математичного врахування усіх складових процесу формування й функціонування регіонів, зважених узагальнень і використання досвіду минулого для моделювання ближчої та більш віддаленої перспективи.

Дещо захоплюючись військово-політичними і соціально-економічними характеристиками, ми інколи відводимо другорядну роль світоглядним аспектам. І.Д. Ковальченко відносить морально-психологічні й ментальні фактори до „компонентів з найбільш стійкою довготривалою дією”. Він наголошує: „Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, як ці фактори в одних випадках сприяли прогресу, а в інших, навпаки, затримували його і як у тих чи інших конкретних історичних ситуаціях різні суспільні і політичні сили враховували й використовували цей фактор у своїй діяльності”⁸.

Існують істотні відмінності у генезисі ментального типу мешканця індустріального регіону й аграрія; нашаруваннями етнічних, конфесійних та світоглядних елементів позначені світогляд і поведінка представників Півдня, Заходу та Сходу. „Поклик предків”, „кровна спорідненість” та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси – і певні політичні симпатії.

Соборність України нерозривно пов’язана з національною ідеєю. Ця універсальна для всіх регіонів система цінностей має спиратися на міцне економічне підґрунтя, соціально орієнтовану політику уряду й місцевих властей, ефективне самоврядування, політичний і світоглядний плюралізм, толерантність і суспільну солідарність. Зважаючи на поліетнічний склад населення, національна ідея має синтезувати тенденції перспективи розвитку української політичної нації (тобто всього громадянства держави) і водночас кожної етнічної та соціальної групи.

Якщо не вдаватися до детального розгляду питання, то національна ідея зводиться до двох фундаментальних складових: політичної, в якій втілюються принципи народовладдя і забезпечення основних прав і свобод людини, та соціальної, що пов’язана з прагненням до справедливого соціального устрою, рівності політичних, економічних і культурних можливостей усіх верств суспільства й кожного громадянина зокрема.

У такому вигляді національна ідея буде відображати інтереси всіх регіонів і забезпечувати стабільність держави.

Посилаючись на те, що, згідно з Основним Законом України, не існує єдиної державної ідеології, дехто трактує це як відсутність будь-яких обмежень на інтерпретацію національної ідеї і повну свободу дій. Однак за уважного прочитання Конституції виявляється, що громадянство України передбачає обов’язкову лояльність щодо Української держави, дотримання її Конституції та законів, захист її незалежності й

територіальної цілісності. Іншими словами, кожен громадянин України зобов'язаний юридично бути патріотом і державником.

І, хоча Конституція кожної країни лише встановлює правові рамки, в яких відбувається життєдіяльність суспільства, все ж залишається загальнообов'язковим конституційне поле політичної боротьби, яка не повинна створювати загрози для суверенітету і незалежності Української держави, її політичного устрою, ігнорувати правові способи розв'язання конфліктів⁹.

У доповідній записці, підготовленій за дорученням Кабінету Міністрів України науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень у 2004 р., зазначалося, що поява „української незалежної держави є наслідком історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби українського етносу, що саме тому є титульною нацією України, на землі якої, його етнічній території, він становить переважну більшість”.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке попіралося в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може прийти в суперечність з правилами і свободами, що не є іманентними етнічним українцям. Розв'язання даної колізії взагалі уявляється „золотим розрізом” внутрішньої політики, тим універсальним засобом, що здатний нівелювати будь-які негативні наслідки „параду суверенітетів” регіонів.

Далі в документі наголошується: „Українська національна ідея формувалася значною мірою під гаслом соборності, оскільки передбачала руйнування політичних і духовних кордонів між різними частинами України.

Взаємовідносини між регіонами України залишаються важливою соціально-політичною і культурною проблемою і сьогодні”.

Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності як стрижня національної ідеї зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентрованими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації¹⁰.

Кожна держава, крім того, має свої національні інтереси. Від того, наскільки держава спроможна їх відстоювати, залежить її місце і роль у світовій спільноті. Аморфне, атомізоване суспільство, яке роздирають соціальні, економічні, політичні, етнічні, конфесійні суперечності, не здатне заявити про себе як авторитетного, рівноправного учасника міжнародних стосунків, убезпечити себе від експансії і диктату інших країн.

Регіони є впливовим фактором не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Регіональна політика європейських країн актуалізує роль регіонів у налагодженні взаємовигідної співпраці. Україна має значний потенціал для реалізації численних проектів у рамках євро регіонів, оскільки 19 з її 25 областей є прикордонними. На сьогодні євро регіони „Буг”, „Верхній Прут”, „Карпатський”, „Нижній Дунай” охоплюють 1,5% території нашої держави і 22% її населення, 6 областей, 100 регіонів, 109 міст. Продовжується робота по створенню євро регіонів „Слобожанщина”, „Дніпро”, „Дністер”, „Сян”. Співпраця регіонів України здійснюється шляхом двосторонніх угод з регіональними органами багатьох держав близького і далекого зарубіжжя, а також у рамках Асамблеї європейських регіонів та Асоціації прикордонних регіонів.

Активна позиція регіонів у даній сфері має економічний, культурно-освітній характер. Політизація цього питання – лише на шкоду справі, хоча без вибору стратегічних орієнтирів не обійтися. Нині це питання стало предметом гострих дебатів і політичних спекуляцій. Думається, що в даний час його вирішення можливе лише „згори”. Незважаючи на те, що Україні надано статус держави з ринковою економікою, потрібно ще багато працювати для того, щоб створити справді соціально орієнтовану економічну модель. І тоді сама по собі з'ясується інтеграція, структура якої

виявиться для нас найбільш ефективною. В нинішньому ж стані багатовекторність з орієнтацією на європейські цінності видається найбільш адекватним геостратегічним вибором і відповіддю на виклики часу.

Європейська регіональна політика переконує в тому, що залучення регіонів до інтенсивних контактів лише зміцнює державу та її авторитет.

З регіоналізмом так чи інакше пов'язані виклики і загрози, що потребують адекватної реакції. Про деякі з них тут уже згадувалося. Тепер слід зупинитися на їх характеристичні деталіше.

Головний сегмент суперечностей лежить в економічній сфері. Історично склалося так, що регіони України мають різний економічний потенціал. Форсована індустріалізація 30-х рр. XX ст. східного й південного регіонів створила диспропорцію в розвитку інших регіонів. При цьому основна промислова база розташована в областях, де титульний етнос домінує за крипто-формальною демографічною ознакою, хоча реально тут переважає мовно-культурне середовище національної меншини. Правобережні й західні області переважно обслуговують аграрний сектор економіки. Такий етнокультурний “поділ праці” у єдності з руйнуванням попередньої форми господарювання на селі спричинив десоціалізацію аграріїв, безробіття і масову міграцію. Мешканці Західної України шукають роботу в країнах Центральної, Південної й Західної Європи, а тому й орієнтовані на європейські цінності (причому не тільки позитивні). Надлишок трудових ресурсів характерний і для розвинених індустріальних областей. Те, що серед мешканців півдня кожен п'ятий безробітний – технік чи інженер (і водночас не українець), створює певне підґрунтя для формування групи потенційних лідерів політизації етнічної групи. В умовах економічних негараздів і політичних криз політизація етнічних груп виступає дестабілізуючим фактором.

Розвиваючи прояви регіонального партикуляризму, дослідники ведуть мову, в основному, про клани й економічні групи, які, обстоюючи власні корпоративні інтереси, не виявляють зацікавлення в інтеграції українських регіонів, зміцненні держави. Значна частина цих інтересів перебуває за межами України. Як це не парадоксально, схожим алгоритмом відзначається девіантна поведінка діаметрально протилежної соціальної групи – т. з. “заробітчани”. Новітні “остарбайтери” (за неофіційною статистикою, їх кількість коливається в межах 5–7 млн українських громадян) також пов'язують свій добробут не з Україною, а можливістю працевлаштування за кордоном. Як правило, це – енергійні, відповідальні, кваліфіковані працівники. Однак їх громадська позиція і фактична участь у суспільному житті батьківщини маловиразні і незначні.

Вихід із цієї складної ситуації вбачається у підготовці комплексних планів розвитку економічної інфраструктури в регіонах, запровадження науково ємкого виробництва. Без масштабних централізованих програм це питання вирішити неможливо.

Якщо економічні проблеми є базовими, тобто такими, які рано чи пізно доведеться розв'язувати, то політичні, не зважаючи на, так би мовити, похідну природу, виявляють себе гостріше.

Найчастіше політичного забарвлення набуває етномовна проблема. За переписом 1989 р., в Україні мешкало 72,7% українців і 22,1% росіян. Однак значно більша частина населення, у тому числі й українців, користувалась у повсякденному житті російською мовою.

За президентства Л. Кравчука і Л. Кучми послідовно втілювався курс на утвердження статусу державної за українською мовою. Відомо, що певна частина суспільства сприйняла комплексні заходи як “утиски” російської меншини, “примусову українізацію”, а на Одещині, Харківщині, Дніпропетровщині, Миколаївщині, в Донбасі й Запоріжжі місцеві органи влади ухвалили рішення про функціонування російської мови як офіційної мови або робочої, спростовані прокуратурою як нелегітимні. Головним аргументом для появи таких підзаконних актів стала констатація

того, що на цих теренах мешкає переважно російськомовне населення. Однак при цьому не брався засадничий принцип, окреслений діючим законодавством. Визначення конкретних місць проживання тієї чи іншої національної меншини має здійснюватися не за мовним, а за етнічним принципом. А у вказаних областях більшість населення становлять громадяни саме української національності.

Мовна “карта” постійно розігрується російськими політиками-“яструбами”, про що багато писалось. Не порівнюючи ситуацію з культурно-мовними правами багатомільйонної української діаспори у Російській Федерації, наведемо лише один факт: жодна інспекційна поїздка представників міжнародних організацій, з візитом верховного комісара ОБСЄ у справах нацменшин М. Вандер Стула, не виявила жодних порушень у цій сфері в Україні.

Мовна тканина відіграла роль дієвого фактора соборизації України. Розтинаючи її, певні політичні сили викривають свої справжні наміри під гучними гаслами захисту російської мови. Разом з тим, слід остерігатися “кавалерійських наскоків” у цій делікатній сфері. Адже навіть україномовна інтелігенція вважає російську мову й літературу невід’ємною частиною і джерелом свого культурного світу.

Незаперечним є одне: мовна проблема має бути виведена з обоими політичних торгів та спекуляцій, а державна лінія – не залежати від змін політичних лідерів та сил, які опиняються на владному Олімпі.

Поки що існуючі тенденції дають небагато підстав для заспокоєння.

Захищаючи російське етнічне й культурне середовище, частина одеської інтелігенції на початку 90-х років намагалася витворити особливий “новоросійський” псевдоетнос. Дещо пізніше активізувалися спроби реалізації проекту “Великого Півдня” – наднаціональної спільноти, яка мала охоплювати територію деяких північних, східних та південних областей.

Давнішу історію має проблема русинства. Свого часу її активно експлуатував російський царизм, а потім – сталінський режим. Хоча Сталіну вистачило здорового глузду не включати Закарпаття до складу Російської Федерації. Але й нині існують політики, які підживлюють сепаратистські “русинські” “псевдонації”, що загрожує територіальній цілісності України.

Несуть небезпеку й спроби ототожнення румунського та молдавського етносів, здійснювані окремими румунськими громадськими об’єднаннями на Буковині. Як бачимо, етномовні проблеми є фактором, який несе в собі значний конфліктогенний заряд і вимагає постійної уваги з боку центральної та місцевої влади та рішень, заснованих на зважених наукових погрозах і практичних рекомендаціях.

У контексті даної теми особливе місце посідає позиція “великих” церков – Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, ісламу, які мають найбільшу кількість віруючих і реальний вплив на суспільне життя в Україні. Проведене в 1995 р. соціологічною службою “Соціс-Гелан” опитування засвідчило, що 57% громадян України вважали себе віруючими (у 1993 р. таких було 68,4%, щоправда, за даними Інституту філософії НАНУ). У правобережних та західних областях частка таких людей сягала 80–90%, у північних та східних областях – 35% і в Криму – 42%¹¹.

Кризові явища в економіці, підрив довіри пересічних громадян до органів державної влади і політичних інструкцій, нестабільність суспільства дедалі більше привертають людей до релігійних об’єднань, в яких вони шукають духовної наснаги й морального підкріплення. Та постатеїстичний ренесанс затьмарений інтенсивною політизацією конфесій. Замість того, щоб зосереджуватися на соціальній підтримці віруючих, “великі” церкви активно долучаються до виборчих кампаній, апологетики певних політичних партій та рухів, регіональних фінансово-промислових груп. У статті „Влада і церква в Україні: обрії майбутнього” вже йшлося про те, як політичні сили використовували авторитет Православної церкви в ході президентських виборів 2004 р.¹²

Отже, варто зупинитися на тих потенційних загрозах, які пов'язані з діяльністю найбільших церков. Об'єктивно найбільший конфліктогенний потенціал має українське православ'я. Вже сама наявність трьох конфесій – УПЦ МП, УПЦ КП й УАПЦ є явищем аномальним. Однак з точки зору державної безпеки і геополітичних інтересів України найбільшу тривогу викликають спроби Росії перетворити УПЦ МП на інструмент своєї зовнішньої політики. Міфологема про “єдиний православний простір” навіть непосвяченим у тонкощі сприймається як варіація імперської ідеї “єдиної неподільної”. Паралізувавши за допомогою тиску на Вселенську патріархію та інші помісні православні церкви будь-які спроби для зближення трьох українських церков, російські політтехнологи успішно втілюють сценарії конфесійного розколу, який несе в собі загрозу територіальній цілісності України. Поява єдиної української помісної православної церкви позбавить Кремль одного з найдієвіших засобів “легітимного” втручання у внутрішні справи. Використовуючи фальшиву тезу про те, що РПЦ МП є церквою переважно етнічних росіян, Москва бере на себе повноваження “захисту” прав єдиновірців і єдинокровних братів. Насправді, значна частина віруючих (як і рядового кліру) РПЦ МП – це дисципліновані з огляду на дотримання канонів люди неросійських національностей. Знаючи всі труднощі, пов'язані з канонічним розв'язанням цього питання, російська влада в найближчій перспективі не збирається “відпускати” українське православ'я. Українським законодавством (як, до речі, і російським) передбачено невтручання держави у внутрішнє життя релігійних організацій. Однак у даному випадку йдеться про велику політику, і держава не може лишатися осторонь. Нині зрозуміло, що Всеукраїнська Рада Церков не здатна вирішити кардинальні проблеми міжконфесійного співіснування. Перехід до “ручного управління” такою делікатною і складною сферою безпосередньо Президентом України і ліквідація Комітету у справах релігії, який давав науково обґрунтовані рекомендації й готував аналітичні матеріали, видається передчасним.

Існують латентні (і не тільки, на жаль) суперечності між православними і греко-католиками, а також між Римо-католицькою і Греко-католицькою церквами. Суспільна реабілітація УГКЦ актуалізувала проблеми культового майна і храмів, відібраних у церкви після Львівського собору 1946 р. Греко-католики також виявляють стурбованість діями римо-католицького костелу, що кваліфікується як “експансія латинського католицизму”, “прозелітизм” і т. п.

З поверненням на історичну батьківщину кримсько-татарського населення набуло ваги “ісламське питання”. Враховуючи останні події у світі, українська влада має вжити відповідних заходів, аби не допустити протистоянь в Криму на релігійному ґрунті.

Одним із викликів у релігійній сфері слід вважати спроби Румунської православної церкви канонічно підпорядкувати собі приходи Чернівецької та Одеської областей, миряни яких у значній своїй частині є етнічними румунами чи молдаванами, а також старообрядські громади.

Попри порівняно невелику кількість єврейського населення України (близько 100 тис.) тут діє понад 300 громадських і релігійних об'єднань, між якими, як правило, немає згоди. Та обставина, що більшість з них підтримують тісні зв'язки з міжнародними європейськими організаціями, а також гострота протистояння в середовищі єврейської спільноти України, вимагають уважного ставлення з боку державної влади до її проблем.

Як показує досвід, не слід залишати безконтрольних процесів появи неорелігійних громад, оскільки деякі з них несуть реальну загрозу суспільству.

Таким чином, релігійне життя є також конфліктогенною зоною, що вимагає прогнотованих, політично виважених, науково змодельованих підходів з боку влади. У перспективі це дозволить уникнути як створення впливових, розгалужених релігійних структур виразно антиукраїнського спрямування, так і атомізацію “малих” конфесій на контрольовану множини.

Нарешті, одним з найбільш дискутованих і гострих викликів часу є питання про федералізм як засіб піднесення й розквіту регіонів. Дебати з приводу федералізму та інших форм і методів децентралізації виявили два підходи: суто теоретичний та практичний. Перший методологічно побудований на аналізі світового досвіду федералізму й віртуальне примірювання матриць конкретних федеральних проектів на український ґрунт. Другий пов'язаний з прагматичними міркуваннями і сподіванням, що підвищення ролі самоврядування й економічна самостійність регіонів стануть тим локомотивом, який витягне їх з трясовини господарських негараздів.

Існує ще одна лінія поділу, а саме – між прихильниками і супротивниками федералізації України. Адепти ідеї негайної федералізації обстоюють думку про те, що лише реальні права і широкий суверенітет регіонів дадуть важелі для розв'язання складних соціально-економічних проблем. На їх думку, земельний устрій гармонізує стосунки центру і периферії, центрального уряду й місцевих органів влади, підвищить їх відповідальність за долю людей.

Прихильники унітарної держави керуються насамперед загальнонаціональними інтересами. Одні (Я. Дашкевич) вважають, що федералізм несе безпосередню загрозу соборності України, інші (В. Шаповал) стверджують, що нам потрібна регіональна автономія, а не федералізм. Найбільш обґрунтованою виглядає думка про те, що соціально-економічне й політичне підґрунтя для федералізму в нашій державі – аморфне, не придатне для повноцінного втілення в цілому раціональних проектів децентралізації. Мають рацію й ті, хто звертає увагу на позицію регіональних еліт, що керуються не загальнодержавними, а корпоративними інтересами. Навіть ті політичні партії, які мають загальнонаціональний електорат, залишаються регіонально орієнтованими. Потурання амбіціям їх лідерів, а також промислово-фінансовим групам, які за ними стоять, стимулює сепаратизм навіть у його неприхованих формах. Суто кабінетні побудови теоретиків про необхідність запозичення досвіду федеративних країн критикуються як такі, що не витримують експертизи на надійність наукового передбачення, а вірогідна похибка в цьому питанні ставить під загрозу найбільше завоювання українського народу – соборність суверенної держави.

Залишаючи вироблення практичних рекомендацій політологам, соціологам та економістам, на завершення додамо: вітчизняна історія переконливо доводить, що легше попередити непродумані кроки, ніж долати їх наслідки. Нерозважливі, поспішні ходи в цій сфері спроможні каталізувати незворотні процеси, відкинути нас на століття назад.

Унаочнити й широко оприлюднити історичну ретроспективу, донести її до політиків та державних чиновників і є завданням тих, хто досліджує проблематику соборності й регіоналістики в Україні.

¹ Див.: *Верменич Я.* Теоретично-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 15–42.

² *Курас І.Ф.* Історія і сучасність. – К., 1999. – С. 259.

³ *Курас І.Ф.* Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 289–291.

⁴ *Долішній М., Гринів Л.* Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник національної академії наук. – 2000. – № 3. – С. 27.

-
- ⁵ Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 13.
- ⁶ Ананьич Б.В. Власть и реформы. От самодержавной к Советской России. – М., 2006.
- ⁷ Дергачёв В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102–110, 428–432.
- ⁸ Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления об основных подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 27.
- ⁹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 636.
- ¹⁰ Там само. – С. 639–643.
- ¹¹ Нова політика. – № 1. – С. 9.
- ¹² Сятиня М., Ресніт О., Лисенко О. Влада і церква в Україні: обрії майбутнього // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета. – 2005. – 12 травня. – С. 5.